

ULUSLARARASI SOSYAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ THE JOURNAL OF INTERNATIONAL SOCIAL RESEARCH

Cilt: 12 Sayı: 68 Yıl: 2019
www.sosyalarastirmalar.com
Issn: 1307-9581



Volume: 12 Issue: 68 Year: 2019
www.sosyalarastirmalar.com
Issn: 1307-9581

Doi Number:
<http://dx.doi.org/10.17719/jisr.2019.3917>

CEZA İNFAZ KURUMLARINDA VERİLECEK MANEVİ DANIŞMANLIK VE REHBERLİK HİZMETLERİ ÜZERİNE NİTEL BİR ARAŞTIRMA*

A QUALITATIVE INVESTIGATION ON SPIRITUAL COUNSELING AND GUIDANCE SERVICES IN PRISONERS

Muammer CENGİL**
Emel ÇİMEN***

Öz

Bu çalışmada ceza infaz kurumlarında bulunan tutuklu ve hükümlülere verilecek manevi danışmanlık ve rehberlik hizmetlerinin içeriği konusu üzerinde durulmuştur. Ceza infaz kurumlarında tutuklu ve hükümlülere verilecek manevi danışmanlık ve rehberlik hizmeti bu alanda çalışma yapanlar için önemli sahalardan birisidir. Nitekim ceza infaz kurumuna giren kişilerin işledikleri suçlardan pişmanlık duyarak, tekrar benzer suçlar işlemek üzere ıslah olmuş bir şekilde topluma tekrar geri kazandırılması amaçlanmaktadır. Ülkemizde ceza evi vaizleri aynı zamanda manevi danışmanlık ve rehberlik hizmetlerini de sürdürmektedir. Fakat manevi danışmanlık ve rehberlik hizmeti dini konularda bilgilendirme veya fetva vermekten tamamen farklıdır. Bu yüzden Gerek Batı'da gerekse Ülkemizde sahada çalışan pek çok cezaevi vaizinin tespitleri de bu şekildedir ki cezaevi ortamında suç ve suçlu problemlerinin çözümünde ve suçluların rehabilitasyonunda din çok önemli bir fonksiyon icra etmektedir. Bu yüzden ülkemizde tutuklu ve hükümlülere verilecek manevi danışmanlık ve rehberlik hizmetlerinin gözden geçirilerek düzenlenmesi önem arz etmektedir. Çalışmamız İskilip Meslek Yüksekokulunda okuyan ve aynı zamanda İskilip Açık Ceza İnfaz Kurumunda beş yetişkin erkek hükümlü ile nitel araştırma tekniklerinden 'Yapılandırılmamış görüşme' ya da 'etnografik görüşme' olarak da adlandırılan derinlemesine görüşme tekniğini kullanarak yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Manevi Danışmanlık ve Rehberlik, Ceza İnfaz Kurumu, Tutuklu, Hükümlü.

Abstract

In this study, the content of the spiritual counseling and guidance service to be given to the prisoners in penal institutions was emphasized. Spiritual counseling and guidance service to prisoners and convicts in penal institutions is one of the important fields for those who work in this field. It is aimed to bring back the people to the society who regret the crimes they committed and decide not to commit similar crimes again. Prison preachers in Turkey also provide spiritual counseling and guidance services. But spiritual counseling and guidance is completely different from providing information or fatwa on religious matters. Therefore, the findings of many prison preachers working in the field both in the West and in our country ascertain that religion plays a very important function in the solution of crime and criminal problems and rehabilitation of criminals in prison environment. For this reason, it is important to review and organize the spiritual counseling and guidance services to be given to detainees and convicts in our country. Our study was conducted with five adult male convicts studying at İskilip Vocational School using the in-depth interview technique called 'Unstructured Interview' or 'Ethnographic Interview'.

Keywords: Spiritual Counseling and Guidance, Penal Institution, Prisoner, Convict.

* Bu çalışma II. Uluslararası Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Kongresinde bildiri olarak sunulan bildirinin gözden geçirilerek yeniden düzenlenmiş halidir.

** Prof. Dr., Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Psikolojisi Anabilim Dalı Başkanı, muammercengil@gmail.com

*** Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi, emelcimen@hotmail.com



GİRİŞ

Ceza infaz kurumlarında tutuklu bulunan tutuklu ve hükümlülere verilecek manevi danışmanlık ve rehberlik hizmeti bu alanda çalışma yapanlar için önemli sahalardan birisidir. Nitekim ceza infaz kurumuna giren kişilerin işledikleri suçlardan pişmanlık duyarak, tekrar benzer suçlar işlememek üzere ıslah olmuş bir şekilde topluma tekrar geri kazandırılması amaçlanmaktadır. Ceza ve Tevkif Evleri Genel Müdürlüğünün Genç ve Yetişkin Hükümlü ve Tutukluların Eğitim ve İyileştirme İşlemleri ve Diğer Hükümler başlıklı 046-1 nolu genelgesinin 2. maddesinde (http://www.adalet.gov.tr/Genelgeler/genelge_pdf/46-1.pdf) şöyle denilmektedir:

“Eğitime yönelik çalışmalardan beklenen; hükümlü ve tutukluların doğru davranış, tutum ve alışkanlıklar benimseyerek, yeniden suç işlemelerini önleyecek ahlâkî değerler kazanmalarını sağlamak, kurum hayatını normal hayata yaklaştırarak, bu kişilerin salıverilmelerinden sonra topluma uyumlarını kolaylaştırmak ve dış olaylara, tahriklere karşı sabırlı, dayanıklı ve soğukkanlı hâle getirmektir.”

Bu amacın gerçekleşebilmesi için gerek ceza infaz kurumlarında verilecek din hizmetlerinin gerekse manevi rehberlik ve danışmanlık hizmetlerinin önemi büyüktür. Bu makalede infaz kurumlarında verilecek din hizmetleri dışarıda tutularak buralarda verilecek manevi danışmanlık ve rehberlik hizmetleri üzerinde duracağız.

İlk cezaevleri hapis cezasının birlikte çekildiği yerlerdi. Mahkumları gruplar halinde gece gündüz birlikte bulunduran cezaevlerinin en eskisi Amsterdam'da 1596'da yapılmış olan erkek cezaevidir. Toplu halde hapsin çocuk malıkları üzerindeki olumsuz tesirleri görülünce İtalya'da Filippo Franci isimli bir rahip tarafından ilk çocuk ıslah evi oluşturulmuştur (Güran, 1992, 9-10).

Tarihsel sürece baktığımızda Batı'da 20. yüzyıla gelinceye kadar hapishanelerde din adamlarının görev yaptığı 20. yy'a gelindiğinde ise sekülerleşmenin etkisiyle din adamları tarafından yürütülen rehabilitasyon çalışmalarının yerini sosyal bilimlere bıraktığı ve sosyal bilimcilerin, psikologların ve eğitimcilerin daha aktif olarak buralarda rol aldığı görülmektedir. Fakat mahkum sayısının her geçen gün artması sonucunda yetersiz kalan personel sayıları ve 21. yüzyılda Amerika, Kanada ve İngiltere gibi ülkelerde hakim olmaya başlayan “onarıcı adalet” anlayışı tekrar din merkezli rehabilitasyonu cezaevi içinde ve dışında gündeme getirmiştir (Işık, 2009, 259).

Ceza infaz kurumlarında din hizmetleriyle ilgili ülkemizdeki tarihsel gelişim sürecine baktığımızda ise 1950'li yıllarda öncelikli olarak din hizmetleri konusunun ele alınıp tartışıldığı, 1982'de din kültürü ve ahlâk bilgisi dersi vermek üzere vaizlerin göreve başlatıldığı, 2001 yılında Adalet Bakanlığı ile Diyanet İşleri Başkanlığı arasında Hükümlü ve Tutukluların Dini ve Ahlâki Gelişimlerini Sağlamaya Yönelik Protokol imzalandığı ve 2011 yılında da 2001 yılında imzalanan protokolün kapsamının genişletildiği görülmektedir (Şuayip, 2002, 65-69).

Gerek Batı'da gerekse Ülkemizde sahada çalışan pek çok cezaevi vaizinin tespitleri de bu şekildedir ki cezaevi ortamında suç ve suçlu problemlerinin çözümünde ve suçluların rehabilitasyonunda din çok önemli bir fonksiyon icra etmektedir (Işık, 2009, 260-261).

Ceza infaz kurumlarında verilecek manevi danışmanlık ve rehberlik hizmetlerinin kapsamı belirlenirken hedef kitlenin durumu göz önünde bulundurularak bu hizmetleri verecek kişilerin eğitilmesi gerektiği konunun uzmanları tarafından bilinen bir husustur. Ceza infaz kurumlarında bulunan tutuklu ve hükümlülerin hepsinin aynı kategoride değerlendirilmemesi gerekmektedir. Birbirinden çok farklı suçlar nedeniyle bir arada bulunan bu insanlar yaklaşım da birbirinden farklı olacaktır. Dolayısıyla cezaevlerinde manevi danışmanlık ve rehberlik konusu ele alınırken bu durumların da göz ardı edilmemesi gereken önemli hususlar arasındadır.

Din veya bireysel dindarlık ile suç arasında her ne kadar pozitif yönde ilişki olduğunu gösteren çok az sayıda çalışma olsa da çok daha fazla sayıdaki çalışmada negatif ilişki olduğuna dair bulgular tespit edilmiştir (Kızmaz, 2010, 37-38). Ceza infaz kurumlarında tutuklu ve hükümlülerin ıslahına yönelik din eğitimi faaliyetleri Diyanet İşleri Başkanlığı öncülüğünde yürütülmektedir. Ceza infaz kurumu vaizleri, cezaevlerine yönelik olarak hazırlanan Din ve Ahlak Bilgisi dersi müfredat programını esas alarak günlük plan hazırlayıp, ceza infaz kurumu müdürünün onayına sunarak hükümlü ve tutuklulara dini sohbetlerde ve dini-ahlâki konularda bilgilendirmelerde bulunmaktadır. Ceza infaz kurumu vaizleri dışında manevi rehberlik ve danışmanlık hizmeti verecek danışmanların cezaevlerinde istihdam edilmesi buralarda verilecek hizmetlerin kalitesi açısından son derece önem arz etmektedir. Mevcut uygulamada ceza infaz kurumu vaizlerinin öğretmenlik, din görevliliği ve manevi danışmanlık ve rehberlik gibi üç alanda birden faaliyet gösterdiği görülmektedir. Ceza infaz kurumlarında uygulanacak olan manevi danışmanlık ve



rehberliğin amacının tutuklu ve hükümlülerin sorunlarına dini ve manevi değerler yoluyla çözüm bulmaya çalışmak olduğu göz önüne alındığında bu kadar yoğun ve geniş bir görev tanımlaması aslında bu görevlerin sağlıklı bir şekilde yerine getirilebilmesinin zorluğunu da ortaya koymaktadır. Bu sebepten dolayı ceza infaz kurumlarında manevi danışmanlık ve rehberlik faaliyetlerini yürütecek manevi rehber ve danışmanlardan diğer faaliyetlerin alınması bu kişilerin sadece dini danışmanlık ve rehberlik faaliyetlerini yürütmesi çalışmalarının amacına ulaşması açısından önem arz etmektedir.

Araştırmanın Yöntemi

Biz bu çalışmamızı İskilip Meslek Yüksekokulunda okuyan ve aynı zamanda İskilip Açık Ceza İnfaz Kurumunda beş yetişkin erkek hükümlü ile nitel araştırma tekniklerinden 'Yapılandırılmamış görüşme' ya da 'etnografik görüşme' olarak da adlandırılan derinlemesine görüşme tekniğini kullandık. Derinlemesine görüşme araştırma problemine ilişkin yüzeysel bilgilerden çok, kişilerin düşünce, görüş ve deneyimleriyle ilgili bilgi toplanmak istendiğinde kullanılan bir görüşme tekniğidir. Derinlemesine görüşmelerde az sayıda insanla görüşülerek katılımcıların deneyimleri, görüşleri, düşünceleri, inançları hakkında çok detaylı bilgi elde edilmeye çalışılır.

Araştırmanın Amacı

Çalışmanın amacı yaptığımız görüşmelerden elde ettiğimiz bulgular ışığında ceza infaz kurumlarında verilecek manevi rehberlik ve danışmanlık hizmetlerinin içeriğinin belirlenmesidir.

Elde Edilen Bulgular ve Değerlendirme

Yaptığımız görüşmelerde ceza infaz kurumunda tutuklu bulunan tutuklu ve hükümlülerin pek çok sorunları olduğu tespit edilmiştir. Fakat biz bu sorunlardan manevi rehberlik ve danışmanlık çalışmaları kapsamına girenleri ayıklayarak onlar üzerinde odaklandık. Elde ettiğimiz bulgular manevi rehberlik ve danışmanlık uygulamalarında beş hususa dikkat edilerek bir yaklaşım geliştirilmesi gerektiği sonucunu ortaya çıkarmıştır. Bunlar;

- 1- Mahkumların işlemiş oldukları suçun türü, işlenen suçla ilgili olarak yaşadıkları pişmanlık ve hissedilen kaygılar (İçsel problemler).
- 2- Mahkumların işlemiş olduğu suç ile ilgili olarak diğer insanlardan gördükleri tepkiler ve bunların onlar üzerinde oluşturduğu olumsuz durumlar (Dışsal problemler).
- 3- Ceza infaz kurumunda bulunmaktan, tutukluluk ve hükümlülük halinden kaynaklanan sorunlar.
- 4- Tutuklu ve hükümlülerin ailelerinin yaşamış olduğu sorunlar.
- 5- Manevi danışmanlık ve rehberlik uygulamaları alanına giren sağlık, yas ve madde bağımlılığı gibi genel sorunlar.

1- Tutuklu ve Hükümlülerin İşlemiş Oldukları Suçun Türü, İşlenen Suçla İlgili Olarak Yaşadıkları Pişmanlık ve Hissedilen Kaygılar (İçsel Problemler)

Burada kastettiğimiz durum birey kaynaklı sorunlardır aslında. Yani bireyin işlemiş olduğu suçtan ve içinde bulunduğu durumdan kaynaklanan ve öncelikli olarak kendi merkezli problemleri.

Ceza infaz kurumunda bulunan tutuklu ve hükümlülerin işlemiş oldukları suçlar birbirinden farklılık arz etmektedir. Kaza ile adam öldürme suçu ile içerde yatıyor olanlar olduğu gibi, cinsel taciz, uyuşturucu kullanımı ve satımı, hırsızlık, kasten adam öldürme vb. adi suçlardan içeride yatanlar da bulunmaktadır. Dolayısıyla işlenen suçtan duyulan pişmanlık ile işlenen suçun dini anlamdaki cezasından duyulan kaygı arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki olduğu söylenebilir. Yani işlediği suçla ilgili farkındalık ve pişmanlık düzeyi arttıkça yüksek oranda yaptığı hatanın farkına varan tutuklu ve hükümlünün işlemiş olduğu suçla ilgili dini anlamda cezalandırılma korkusu ya da suçun dini alandaki karşılığının ne olacağıyla ilgili endişesi de artmaktadır.

İşlemiş oldukları suçla ilgili dini içerikli olarak hissetmiş oldukları en temel kaygılar şu şekilde ifade edilmiştir;

"İşlemiş olduğum suç için öldükten sonra da bunun cezasını çekecek miyim? Yoksa bu dünyada iken ceza evinde yatmış olmam ahiretteki mesuliyetimi de ortadan kaldıracak mıdır?" (Katılımcı-1)

"Ben işlemiş olduğum suçtan dolayı tevbe ettim ama Allah bu tevbemi kabul etmiş midir?" (Katılımcı-2)

"İşlediğim suçtan dolayı pişmanım, tövbe ettim fakat tövbem kabul olmuş mudur?" (Katılımcı-3)

Aslında bu tür sorunlar tamamen dini içerikli sorunlardır ve belki muhatapları ceza infaz kurumu vaizleridir. Bu ve benzeri soruların cevapları fıkıh kitaplarında bulunmaktadır. Fakat burada sadece kişinin bu sorusuna cevap vererek ona yardımcı olmuş olamayız. Cevabını verdikten sonra yaşamış olduğu



travmanın onda meydana getirdiği hasarı tamir edici faaliyetlere girişmek gerekmektedir ki bu olayın ceza infaz kurumu vaizinden çıkıp manevi danışmanlık ve rehberlik uzmanının sahasına girdiği alandır. Yani manevi danışmanlık ve rehberlik alanında çalışan kişi bir yandan yukarıdaki sorulara dinin verdiği cevapları bilecek diğer yandan da rehberlik ve danışmanlık alanında gerekli formasyona sahip olacaktır. Bu konuda tutuklu ve hükümlülere yardımcı olabilecek manevi danışmanlık ve rehberlik konularını “Ceza İnfaz Kurumunda Bulunan Tutuklu ve Hükümlülere Yardımcı Olabilecek Danışma Konuları” başlığı altında ele alacağız.

2- Tutuklu ve Hükümlülerin İşlemiş Olduğu Suç İle İlgili Olarak Diğer İnsanlardan Gördükleri Tepkiler Ve Bunların Onlar Üzerinde Oluşturduğu Olumsuz Durumlar (Dışsal Problemler)

Tutuklu ve hükümlüler gerek ceza infaz kurumu çalışanları gerekse ceza infaz kurumu dışındaki insanlar tarafından önyargılı tutum ve davranışlara zaman zaman maruz kalabilmektedir. Bu durumun ortaya çıkmasında daha önceki tutuklu ve hükümlülerin kendilerine gösterilen iyi niyeti suistimal etmeleri, tutuklu ve hükümlülerin tutukluluk hallerinden doğan kanuni yaptırımlar vb. etkili olmaktadır. Zaman zaman basın yayın organlarına da yansıyan haberlerde açık cezaevlerinde bulunan tutuklu ve hükümlülerin dışarıdan içeriye uyuşturucu vb. maddeler soktuğu, dışarı çıktıkları zamanlar bir takım suçlara karıştıkları, pek çok tutuklu ve hükümlünün aynı suçtan defalarca ceza alması vb. durumlar bunlara karşı geliştirilen önyargılı tutum ve davranışların nedeni olarak görülebilir. (<http://www.milliyet.com.tr/yerel-haberler/antalya/cezaevine-uyusturucu-sokmaya-calisan-saniklara-hapis-12912920>)

Tutuklu ve hükümlülerin eğitimleri 5375 Sayılı Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfaz Hakkında Kanun ve bu kanun çerçevesinde çıkarılmış genelgeler ve diğer düzenleyici işlemlerle düzenlenmiştir. Hukuki olarak bakıldığında bu insanlar suç işlemiş kişilerdir ve işlemiş oldukları suçun cezasını çekmektedirler. Fakat iyi halleri göz önünde bulundurularak belli sınırlar çerçevesinde bir takım imkanlardan da faydalanmaktadırlar. Bunlardan birisi de eğitim hakkıdır. Açık ceza ve infaz kurumlarında yatan hükümlüler bir yükseköğretim programına devam edebilmektedir. Fakat ceza infaz kurumundan çıkış ve giriş saatleri okuldaki ders programına göre belirlenmektedir. Cep telefonu kullanma yasağı vb. bir takım yasaklar okul sınırları içerisinde de devam etmektedir. Bu ve benzeri durumlar ceza infaz kurumundan gelen hükümlü öğrencilerin kendilerini diğerlerinden farklı hissetmelerine neden olmaktadır. Hükümlülerin bu şekilde hissetmiş olduğu kısıtlanmışlık, dışlanmışlık vb. duygular onların daha agresif olmalarına neden olabilmektedir. Araştırmaya katılanlar bu durumlarını şu şekilde ifade etmişlerdir:

“Bizler işlemiş olduğumuz suçların cezasını zaten çekiyoruz. Fakat insanlar kendileri hiç hata yapmayacak gibi bizleri de hatamızdan hiç dönmeyecekmişiz gibi görüyor. İnsanların bize karşı olumsuz tutumları beni çok üzüyor” (Katılımcı-4)

“Biz bir suç işledik, pişman olduk, tövbe ettik. Allah’ın tövbemizi kabul ettiğine inanıyorum. Ama Allah affetse de kulları bizi affetmiyor. Sanki bu leke ölene kadar benden silinmeyecek, insanlar tarafından hep dışlanacakmışım gibi hissediyorum” (Katılımcı-5)

3-Ceza İnfaz Kurumunda Bulunmaktan, Tutukluluk ve Hükümlülük Halinden Kaynaklanan Sorunlar.

Ceza infaz kurumunda bulunan tutuklu ve hükümlüler sınırları cezaevi şartları tarafından belirlenmiş bir hayatı yaşamaktadır. Her şeyden önce özgürlüklerin sınırlandırıldığı bir ortam insanda stres oluşturmak için tek başına yeterli bir durumdur. Hiç tanımadığı kişilerle aynı mekânı paylaşmak zorunda olmak, sevdiklerinden ayrı olmak ve onların hastalıklarında, ölümlerinde onların yanlarında olamamak vb. durumlar tutuklu ve hükümlüleri derinden etkilemekte ve duygu durumlarında sürekli değişmelere neden olmaktadır. Bu stres kaynakları maalesef ortadan kaldırılacak durumlar olmadığı için tutuklu ve hükümlülere mevcut durumlarını kabul ettirici ve mümkün mertebe onları rahatlatıcı telkinlerde bulunmak gerekmektedir.

Yapmış olduğumuz görüşmelerde bu hususla ilgili olarak aşağıdaki ifadeleri örnek verebiliriz;

“Hasımlarımdan sürekli tehdit alıyorum. Dışarı çıktığımda beni öldüreceklerini söylüyorlar. Aynı şekilde ailemi de tehdit ediyorlar. Onlara bir zarar gelmesinden sürekli endişe duyuyorum” (Katılımcı-2)

“Ailem köyde çiftçilikle uğraşiyor. Telefonla da olsa onların işlerini takip etmem gerekiyor. Fakat okulda cep telefonu kullanmam yasak olduğu için onları arayamıyorum.” (Katılımcı-5)

4- Tutuklu ve Hükümlülerin Ailelerinin Yaşamış Oldu Sorunlar.

Tutuklu ve hükümlüleri tek başına değerlendirmek onların sorunlarına çözüm bulmada yetersiz kalmamıza neden olabilir. Tutuklu ve hükümlülerin ailelerinin de gerek duydukları durumlarda ceza ve infaz kurumlarında görev yapan manevi danışmanlık ve rehberlik birimi uzmanıyla görüşme yapabilmelerinin sağlanması gerekmektedir. Nitekim manevi danışmanlık ve rehberlik uygulamalarında



bizden önde olan İngiltere ve Galler’ de görevleri yeniden suç işlemeyi önlemek, toplumu korumak, toplumda ortaya çıkan suç ve suçlu korkusunu ortadan kaldırmak ve güvenli bir çevre oluşturmaya yardım etmek olan toplum vaizliği biriminin görevleri arasında “mahkûmların ailelerine ve çocuklarına gereken desteği sağlamak, ailede meydana gelebilecek olumsuzlukları (geçimsizlik ve boşanma gibi) önlemeye çalışmak ve sağlıklı bir aile atmosferi oluşturma konusunda mahkûma ve ailesine gereken desteği sağlamak” yer almaktadır (Işık, 2018, 230-231). Bu şekilde tutuklu ve hükümlü ile ailesini bir bütün olarak ele alan yaklaşım istendik sonuçları elde etmede daha verimli olacaktır. Ailelerin gerek gördükleri durumlarda dışarıdan manevi danışmanlık ve rehberlik uzmanlarından destek almaları görüşü öne sürülebilir. Fakat ailelerin yaşadıkları sorunların pek çoğunun tutuklu veya hükümlü ailesi olmaktan kaynaklandığı göz önüne alındığında ceza ve infaz kurumlarında görev yapan manevi danışmanlık ve rehberlik uzmanının çift taraflı olarak daha faydalı olacağı düşünülmektedir.

Yapmış olduğumuz görüşmelerde hükümlülerin ailelerinin yaşamış olduğu sorunlarla ilgili olarak anlatmış olduğu durumlara örnek olarak aşağıdaki ifadeleri verebiliriz;

“Benim işlediğim suçtan dolayı eşim çevredekilerin ona da ön yargılı davranmasından çekiniyor. Beni soranlara yurt dışına falan gitti diyormuş. Cezaevinde olduğumu sadece ablaları biliyor. Hasta ve yaşlı oldukları için anne babasına bile söylememiş. Sürekli yalan söylemek zorunda kaldığı için kendisini çok huzursuz ve günah işlemiş gibi hissediyor. Fakat söylediği durumda hem anne babasının hastalanarak başlarına bir şey gelmesinden korkuyor hem de ailesinin boşanması için kendisine baskı yapmasından.” (Katılımcı-1)

“Annem ve babam benim cezaevinde olmama çok üzülüyor. Ben cezaevine girdiğimde eski oturduğumuz mahalleden taşınmışlardı. Yıllardır o mahallede oturuyorlardı. Yeni bir mahalle yeni komşular. Bu yaştan sonra yeni ortama alışmak onlar için çok zor oldu.” (Katılımcı-3)

5-Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Uygulamaları Alanına Giren Sağlık, Yas ve Madde Bağımlılığı Gibi Genel Sorunlar.

Ceza ve infaz kurumlarında bulunan tutuklu ve hükümlüler içinde buldukları ortamın meydana getirdiği psikolojik içerikli sorunların yanında her insanın hissedebileceği türden hayatın anlamı, ölüm kaygısı, hastalık, bir yakını kaybetme, madde bağımlılığı, varoluşsal problemler vb. bir takım sorunlar yaşayabilir. Dolayısıyla burada görev yapacak olan manevi rehberlik ve danışmanlık çalışanlarının bu hususları da dikkate alması ve bu alanlarda da kendini yeterli düzeye getirmesi beklenmektedir. Ceza ve infaz kurumlarında bulunan tutuklu ve mahkûmların yaşayabileceği sorunların yalnızca bu durumlarından kaynaklanan sorunlar olabileceğini düşünmek ve bu kurumlarda görev yapacak manevi danışman ve rehberlerin onlara yalnızca bu perspektiften destek sağlamaya çalışması eksik ve indirgemeci bir yaklaşım olacaktır.

Yapmış olduğumuz görüşmelerde hükümlülerin hayatın doğal akışı içerisinde her insanın başına gelebilecek türden yaşamış olduğu sorunlarla ilgili olarak anlatmış olduğu durumlara örnek olarak aşağıdaki ifadeleri verebiliriz;

“Ceza evindeyken annemi kaybettim. İlk başta bunu bana söylemediler. İzimli olarak eve gittiğimde öğrendim. Dünyam başıma yıkıldı. Ceza evine gidene kadar her gün mezarı başına gidip dua ettim. Ona son görevimi yerine getiremedim ve ölmüş olduğumu hala kabullenemiyorum. Sanki o ölmedi ve ben eve gittiğimde beni kapıda karşılayacak gibi hissediyorum. Belki cezaevinde olmasaydım, ölürlen yanında olsaydım daha farklı duygular hissedebilirdim. Ama bu şekilde çok zor oluyor. Allah ben içerdeyken diğer sevdiklerimin acısını bana yaşatmasın inşallah” (Katılımcı-4)

“Burada düşünmeye bolca vaktim olduğundan mıdır bilemiyorum ama son zamanlarda ölümünden sonraki yaşamı çokça düşünmeye başladım. Öldükten sonra nasıl bir hayat bizleri bekliyor? Sevdiklerimizle orada birlikte olabilecek miyiz? İşlemiş olduğumuz suçlardan dolayı pişmanlık duyuyor ve tövbe ediyorum ama acaba öldükten sonra tekrar bu suçlardan dolayı ceza çekecek miyim? gibi sorular zihnimi çok kurcalıyor”

Ceza İnfaz Kurumunda Bulunan Mahkûmlara Yardımcı Olabilecek Danışma Konuları

Ceza ve infaz kurumlarında bulunan tutuklu ve hükümlülere verilecek manevi danışmanlık ve rehberlik hizmetleri esnasında onlara daha faydalı olabilmek adına belirlemiş olduğumuz bazı konu başlıkları vardır. Şüphesiz bu konular ceza ve infaz kurumlarında uzun yıllar görev yapmış olan cezaevi vaizlerimiz tarafından sıkça kullanılan konulardır. Biz burada yeni görev yapacak personelin daha donanımlı olarak tutuklu ve hükümlülerin karşısına çıkabilmeleri bağlamında bu konulara burada yer vermeyi uygun gördük.



Sabır: Bir zorluk, dert ve bela karşısında öfke, şikâyet ve isyan duygularına kapılmaksızın telaş ve acele etmeksizin sakin ve soğukkanlı bir şekilde karşılamak olarak ifade edebileceğimiz sabır (Hökelekli, 2013, 117) manevi danışmanlık ve rehberlik uygulamalarının her alanında en fazla kullanılan kavramlardan bir tanesidir. Nitekim Schnitker ve Emmons'un tarafından yapılan bir çalışmada sabır ile ruhsal aşkınlık, inançlar, dindarlık ve maneviyat arasında pozitif yönde güçlü anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir (Doğan, 2014, 96). Hemen hemen tüm dinlerde ve inanç sistemlerinde tavsiye edilen sabır Kur'an-ı Kerim'de aynı kökten gelen isim ve fiil şeklinde 100'den fazla ayette geçmektedir (Çağırıcı, 2008, 337). Hz. Peygamber almış olduğu vahiy doğrultusunda (Kehf, 18/28) inananları karşılaştıkları bela ve musibetler karşısında sabra davet etmiştir. Aynı şekilde Hz. Musa'nın İsrailoğullarına (A'raf 7/128), Hz. Lokman'ın oğluna (Lokman 31/17) sabrı tavsiye ettiği, Hz. Eyyüb'ün de başına gelen belalara sabrettiği için övüldüğü (Sâd 28/44) Kur'an-ı Kerim'de ifade edilmektedir. Dolayısıyla ceza ve infaz kurumlarında tutuklu ve hükümlü olarak bulunan kişilerin yaşadığı sorunlara baktığımızda sabır olgusunun kavratılması ve bir yaşam felsefesi olarak benimsetilmesinin yaşanılan sorunları aşmada son derece önemlidir.

Dua: Aynı zamanda bir ibadet ve zikir olan dua manevi danışmanlık ve rehberlik uygulamalarında sıklıkla başvurulan bir yoldur. Yaratıcı ile kul arasındaki iletişim iki türlü olmaktadır. Bunlardan birincisi Allah'tan kullarına yönelik iletişimidir ki bu Peygamberlere vahiy yoluyla tüm insanlıkla gerçekleşmektedir. İkincisi ise kuldan Allah'a yönelik olan iletişimidir ki bu da dua aracılığıyla olmaktadır (Peker, 2008, 123-124).

İnsanlar bazen aceleci davranarak dualarının kabul olmadığını düşünebilirler. Duanın aynı zamanda bir ibadet olduğu düşünülürse duanın kabul olmamak gibi bir durumun olamayacağını da idrak edilmesi gerekir. Peygamber efendimiz "Sizden herhangi biriniz 'dua etti kabul olunmadı' diyerek acele etmedikçe duası kabul olunur" (Tirmizi, Deavât, 12) buyurarak bu hususa dikkat çekmektedir.

Dua kulun fitri olarak içinde var olan Yaratıcıya yaklaşma arzusunun bir tezahürü olarak kabul edilebilir (Parladır, 1994, 531). Aciz bir varlık olduğunun farkına varan insan dua ile içinde bulunduğu durumdan ancak Allah'ın yardım ve inayeti ile çıkabileceğini bilmektedir. Gerçek anlamda dua kulun olumlu anlamda değişim ve dönüşümüne vesiledir. Nitekim Cenab-ı Allah "De ki; duanız olmasa Rabbim size ne diye değer versin." (Furkân, 25/77) buyurarak kullarını duaya teşvik etmektedir. Allah'ın huzurunda el açıp dua edebilen bir insan samimi bir imana sahip olması beklenir. Çünkü yaptığı hatalardan pişman olmaksızın, tevbe etmeksizin bir insanın Allah'ın huzurunda el açıp samimi manada ondan dilek ve temennide bulunması beklenemez. Nitekim duanın kabul şartlarının en başında samimi bir kalb ile teslimiyet gelmektedir. Carrel de duayı ancak aşk ile sevebilen bir insanın davranışı olarak görmektedir (Carrel, 1967, 28). Dolayısıyla özellikle ceza ve infaz kurumlarında tutuklu ve hükümlü olarak bulunan kişilerin kişilik olarak değişim ve dönüşümünün hedef alındığını göz önüne aldığımızda bu değişim ve dönüşümde duanın son derece önemli bir rolü olacağını göz ardı etmemek gerekmektedir.

Kader: Manevi danışmanlık ve rehberlik uygulamalarında sıkça kullanılan kavramlardan bir diğeri de kadedir. Sözlükte "bir şeyi ölçmek, önceden takdir etmek, tasarlamak" olarak geçen kader kelimesinin halk arasında yaygın olarak kullanılan "önceden belirlemek, yazmak" gibi anlamlarının olmadığı ve bu manada Kur'an'da kullanılmadığı görülmektedir (Bulut, 2015, 25). Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisinde ise Kader kelimesi "Allah'ın yarattıklarına ilişkin planını ve tabiatın işleyişini" (Yavuz, 2001, 58) ifade etmektedir. Tutuklu ve hükümlülerin kader konusuyla ilgili olarak en fazla sordukları soru "Bu suçu işlememiz bizim kaderimiz midir? Kaderimizse Allah bunu bu şekilde yazdıysa bizim bunda suçumuz ne" şeklinde olmaktadır. Suç işleme veya başa gelen her türlü bela ve musibet karşısında sorumluluğun kadere atılması yanlış kader inancının bir sonucu olarak ve kendisini psikolojik olarak rahatlatmada bir savunma mekanizması olarak kullanılabilir. Bu ve benzeri sorulara cevap verirken Cenab-ı Allah'ın insana irade etme yeteneği verdiğini ve kulun irade ettiği fiilleri O'nun yarattığı dolayısıyla sorumluluğun insanın kendisine ait olduğu ifade edilmelidir.

Fakat insanın sorumluluğu dışında gelişen durumlardan da Allah'ın insanları mesul tutmayacağı belirtilmelidir. İnsanın iradesi dışında başa gelen bazı musibetlerin günahlara kefarete olduğu inancı etrafında bunlara sabır gösterilmesi tavsiye edilebilir. Nitekim Hz. Peygamber'in bir hadislerinde "Müslümana, vücuduna batacak bir dikene varıncaya kadar yorgunluk, hastalık, gelecekte kederlenme, geçmişten hüzünlenme, başkalarından gelen eza ve iç sıkıntısı isabet ederse, Allah muhakkak bu musibetleri sebebiyle o müslümanın günahlarından bir kısmını örter." (Buhârî, Merda, 1; Müslim, Birr, 14) buyrulmaktadır.

Tevekkül: Burada kaderle çok yakın ilişkili bir diğer kavram tevekkül *Vekele* kökünden türemiş bir mastardır ve teslim olmak, işi birisine havale etmek anlamlarına gelmektedir (İbn Manzûr, 1414 (h), 734). Terim olarak ise bir konuda hedefe ulaşmak için maddi/manevi yapılacak her türlü yola başvurduktan



sonra gerisini Allah'a bırakıp O'na güvenmeyi ifade etmektedir. Böyle bir anlayış insanı tembelliğe ve sorumsuzluğa yönelten hiçbir gayret ve çaba göstermeksizin "kaderimde ne varsa onu görürüm" şeklindeki yanlış bir düşünceye kapılmaktan koruyacaktır. Kur'an-ı Kerim'de "Kararını verdiği zaman artık Allah'a dayanıp güven. Çünkü Allah, kendisine dayanıp güvenenleri sever" (Al-i İmran, 3/159) buyrulur. İnsanların tevekkül ederek yalnızca Allah'a güvenmeleri istenmektedir. Böyle bir güven başa gelen bela ve musibetler karşısında sabretme gücünü de arttıracak bir motivasyon gücüne sahiptir.

Tövbe: İşlemiş olduğumuz suç ve günahlardan pişmanlık duymayı ifade eden tövbe tutuklu ve hükümlülerin en fazla gündeme getirdiği kavramlardan birisidir. Çünkü işlemiş oldukları suçlardan pişmanlık duyan tutuklu ve hükümlüler cezaevinde yatarak bu suçların fiili cezasını çektiklerini fakat Allah katında da işlemiş oldukları suçtan dolayı affedilip affedilmeyeceklerini, işlemiş oldukları suçtan dolayı öldükten sonra da bir ceza ile karşılaşp karşılaşmayacakları zihinlerini en fazla meşgul eden konulardan biri olmaktadır.

Cenab-ı Allah "Ey kendilerinin aleyhine aşırı giden kullarım! Allah'ın rahmetinden ümidinizi kesmeyiniz. Şüphesiz Allah bütün günahları affeder. Çünkü O çok bağışlayandır, çok merhamet edendir." (Zümer, 39/53) buyurarak kullarını her ne suç/günah işlemiş olurlarsa olsunlar tövbe etmeye davet etmekte ve tövbe ettikleri takdirde bu tövbelerini kabul edeceğini beyan etmektedir. Tövbenin kabul olması için bir daha yapılmamak üzere günahın pişmanlık duyularak terk edilmesi gerekmektedir. Eğer günah olan eylem dinen günah olduğu için ve Allah'ın rızasını kazanmak için değil de bedenine, malına veya şerefine bir zarar geleceğinden dolayı terk ediliyorsa bu terk ediş tevbe olarak kabul edilmez. Çünkü tövbe Allah'ın istemediği yapan bir kimsenin Allah'la arasının açıldığı şuuru vararak Allah'ın rızasını kazanmak için bu hareketten vazgeçmesini ifade etmektedir (Peker, 2008, 133).

Eğer işlenen suç/günah kul hakkına taalluk ediyorsa bu durumda hakkı yenilen kişiyle helalleşmesi tövbenin gerek şartları arasında görülmektedir. Bu hususla ilgili olarak Peygamber efendimiz bir hadislerinde şöyle buyurmaktadır: "Bir kimse, bir başkasının haysiyetine ya da malına tecavüz ederek onun hakkını üzerine geçirirse, altın ve gümüş bulunmayan kıyamet gününden evvel hak sahibine hakkını ödeyerek onunla helalleşsin, aksi halde yaptığı haksızlık ve zulmü nispetinde onun iyi amellerinden alınıp hak sahibine verilir. İyiliği yoksa veya iyilikleri hak sahibinin hakkını karşılamaya yetmezse, hak sahibinin günahlarından alınıp haksızlık eden kişiye yüklenir." (Buhârî, Mezalim,10). Eğer hakkı yenilen kişi hayatta değilse varislerine bu hak ödenmeli, onlar da bilinmiyorsa fakir fukaraya sadaka verilerek işlenen suçtan tövbe edilmelidir. Ayette belirtildiği üzere umulur ki Cenab-ı Allah kendisine merhametiyle muamele edecektir.

Affetme: Affetme tövbe ve kul hakkıyla alakalı bir konudur. Dinimiz eğer işlenen suç/günah bir başkasının maddi/manevi hakkına tecavüzü içeriyorsa o suçun/günahın affedilebilmesi için karşı tarafla helalleşmesini şart koşmaktadır. Helalleşmenin gerçekleşebilmesi için affedebilmek gerekmektedir. Affetmek, bir adı da "Afüvv" yani affedici olan Cenab-ı Allah'ın kullarına teşvik ettiği bir hususiyettir. Cenab-ı Allah "Kim affeder ve arayı düzeltirse onun mükâfatı Allah'a aittir." (Şûra, 42/40) buyurarak affeden kişinin mükâfatını kendisinin vereceğini buyurarak affetmenin ne kadar önemli olduğunu bildirmektedir. Tüm ilahi dinler affetmeyi kişiler arası ve toplumsal ilişkileri uyumlu kılan sosyal bir değer olarak görmüştür (Ayten, 2009, 116).

Affetme aslında psikolojik anlamda affedeni rahatlatan bir husustur. Çünkü bize zulmeden ya da haksızlık eden bir kişiyi affetmediğimizde sürekli olarak maruz kaldığımız haksızlık zihnimizde yer ederek bizi rahatsız edecektir. Fakat affetmek yaşanan olumsuz olayı unutarak geçmişte kalmayıp yolumuza devam etmemizi sağlamaktadır. Sürekli geçmişin hesaplaşmasını düşünmektense geleceğe umutla bakmak zihin sağlığı açısından daha olumlu bir durumdur.

Gıybet / İstihza (Alay): Gıybet ve istihza (alay) sosyal ilişkileri bozan en önemli ahlâki rahatsızlıklardandır. Gıybet sözlükte uzaklaşmak, gizli kalmak, gözden uzaklaşmak gibi anlamlara gelmektedir. Her ne kadar hem iyi hem de kötü sözle anmayı ifade etse de kötü sözle anma manası yaygın olarak kullanılmaktadır (Özen, 2006, 63). İstihza ise insanların çeşitli nedenlerden dolayı alaya alınması anlamına gelen gelmektedir.

Allah'ın hoşlanmadığı bir davranış olarak görülen gıybet ve istihza (alay) Kur'an'da pek çok ayette yasaklanmıştır. Bunlardan bir kaçını şu şekilde ifade edebiliriz: "Ey iman edenler! Zannın birçoğundan kaçın. Çünkü zannın bir kısmı günahdır. Birbirinizin kusurunu araştırmayın. Biriniz diğerini arkasından çekiştirmesin. Biriniz. Ölmüş kardeşinin etini yemekten hoşlanır mı? İşte bundan tiksindiniz. O halde Allah'tan korkun. Şüphesiz Allah, tevbeyi çok kabul edendir, çok merhamet edendir." (Hucurat, 49/12). "Mal toplayan ve onu durmadan sayan, insanları arkadan çekiştiren, kaş göz işaretiyle alay eden her kişinin vay haline!" (Hümeze, 104/1-2). "Ey iman edenler! Bir topluluk diğer bir toplulukla alay etmesin; olur ki,



alay edilenler alay edenlerden daha hayırlı olabilirler. Kadınlar da kadınları alaya almasınlar; olur ki, alay edilen kadınlar alay edenlerden daha hayırlı olabilirler. Birbirinizi ayıplamayın ve birbirinize kötü lakaplar takmayın. İmandan sonra fâsıklıkla adlanmak ne kötü isimdir. Kim tövbe etmezse, işte onlar zalimlerin ta kendileridir.” (Hucurât, 49/11).

Özellikle ceza ve infaz kurumlarının fiziki şartları yani dar bir alanda pek çok kişinin bir arada yaşama zorunluluğu ve tutuklu ve hükümlülerin psikolojik durumları (engellenmişlik duygusunun onlarda meydana getirdiği aşırı stres ve saldırganlık durumları) göz önüne alındığında böyle bir ortamda gıybet ve istihza'nın istenmedik pek çok olayın yaşanmasına sebebiyet vereceği gayet açıktır. O yüzden buralarda özellikle bu tür olumsuz davranışlardan uzak durulması yönünde danışmanlık ve rehberlik sağlanması gerekmektedir.

İftira: Bir kimseye işlemediği bir suçu isnad etmek demek olan iftira tüm dinlerde ve ahlâki/etik sistemlerde hoş görülmeleyen bir davranış olarak kabul edilmektedir. İslam dini açısından konuya bakacak olursak Kur'an-ı Kerim'de "Kim bir hata yapar veya kasıtlı günah işler de onu bir suçsuzun üzerine atarsa büyük bir bühtan ve apaçık bir günah işlemiş olur." (Nisâ, 4/112) buyrulurken bu davranışın yasaklanmış bir eylem olduğu ifade edilmektedir.

Ceza ve infaz kurumlarında bulunan tutuklu ve hükümlülerin bir kısmı maalesef iftira nedeniyle işlemedikleri bir suçtan dolayı burada bulunabiliyorlar. Bu durum diğer tutuklu ve hükümlülerden çok daha fazla olarak onların psikolojik durumları üzerinde olumsuz etki meydana getirmektedir. Aynı şekilde bu tür olumsuz ahlâki özelliklere sahip olan kişiler tutuklu ve hükümlüler arasında da olabilir ve burada da benzeri olumsuz davranışlar devam ettirilebilir. O yüzden iftira konusunun gerek toplumsal açıdan gerekse dini ve manevi açıdan ne kadar tahripkar bir şey olduğu görüşmelerde sıkça ifade edilmelidir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

1-Şu anda ceza infaz kurumlarında manevi danışmanlık ve rehberlik işlerini ceza infaz kurumu vaizleri yürütmektedir. Manevi danışmanlık ve rehberlik faaliyetleri geniş kapsamlı bir şekilde ele alındığında bir görevlinin hem manevi danışmanlık ve rehberlik faaliyetlerini hem de dini ve ahlâki konularda mahkumların bilgilendirilmesi ve eğitilmesi faaliyetleriyle ilgilenmeleri mümkün olabilecek bir durum değildir. Ceza infaz kurumlarında uygulanacak olan manevi danışmanlık ve rehberliğin amacının mahkumların sorunlarına dini ve manevi değerler yoluyla çözüm bulmaya çalışmak olduğu göz önüne alındığında cezaevlerinde manevi danışmanlık ve rehberlik faaliyetleri dışında diğer faaliyetlerin ceza infaz kurumu vaizleri tarafından yürütülmeye devam ederken görevlendirilecek manevi danışmanlık ve rehberlik uzmanının sadece danışmanlık ve rehberlik işiyle uğraşması gerektiği bariz bir şekilde görülmektedir.

2-Manevi danışmanlık ve rehberlik çalışmaları sadece tutuklu ve hükümlülerle sınırlı olmamalı. İhtiyaç duyulduğunda diğer ceza infaz kurumu çalışanları ile tutuklu ve hükümlü ailelerine de hizmet verilmelidir. Bu konuda gerekli kanuni düzenlemeler yapılmalıdır.

3-Ceza infaz kurumlarında verilecek manevi danışmanlık ve rehberlik hizmetleri tutuklu ve hükümlülerin hem tutukluluk halinin devam ettiği ceza infaz kurumu şartlarında rehabilitasyonuna yönelik olmalı hem de tutukluluk hali bittikten sonra sağlıklı bir biçimde sosyal hayata uyumlarına destek olacak şekilde planlanmalıdır.

KAYNAKÇA

- Ayten, A. (2009). Affedicilik ve Din: Affetme Eğilimi ve Dindarlıkla İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 37(2), s.111-128.
- Bulut, İ. (2015). Kader-Engellilik İlişkisine Kelami Bir Yaklaşım. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 43, s. 20-51.
- Carrel, A. (1967). *Dua*. (çev. M. Alper Yüçetürk). İstanbul: Yağmur Yayınları.
- Çağrı, M. (2008). Sabır. *TDV İslam Ansiklopedisi*, (c.35), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Doğan, M. (2014). Dinlerde ve İslam Kültüründe Sabır. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 5, s. 93-130.
- Güran, S. (1992). *Cezanın İnfazı ve Tatbik Sistemleri*. Ankara: Yeni Cezaevi Matbaası.
- Hökelekli, H. (2013). *Psikoloji, din ve eğitim yönüyle insani değerler*. İstanbul: Dem Yayınları.
- http://www.adalet.gov.tr/Genelgeler/genelge_pdf/46-1.pdf, Erişim 10 Eylül 2018.
- Işık, H. (2009). *Cezaevlerinde Sunulan Din Hizmeti Faaliyeti. IV. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- İbn Manzûr (1424 h.). *Lisânu'lArab*. Beyrut: Dâru Sâdir.
- Kızmaz, Z. (2010). Din ve Suç: Cezaevinde Hükümlü Bulunan Bazı Suçluların Dindarlık Durumları. *SBArD*, S.16, s.27-58.
- Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali. (2014). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Özdemir, Ş. (2002). Türkiye'de Cezaevlerinde Din Eğitimi Uygulamasının Geçirdiği Aşamalar. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, S. 2, s. 65-69.
- Özen, Ş. (2006). Gıybet. *TDV İslam Ansiklopedisi*. (ss.32). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Parladır, S. (1994). İslam'da Dua. *TDV İslam Ansiklopedisi*. (ss. 9). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Peker, H. (2008). *Din Psikolojisi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Sofuoğlu, M. (2004). *Sahih-i Buhari ve Tercemesi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Yavuz, Ş. (2001). Kader. *TDV İslam Ansiklopedisi*. (ss. 24). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.